

Möhsün NAĞISOYLU

“Nəsimi “Divan”ının leksikası”:

*Azərbaycan dilçiliyinin
böyük uğuru*

Azərbaycan xalqının qədim tarixi keçmişini, zəngin ədəbi-mədəni irsini özündə yaşadan qaynaqlar sırasında əlyazma kitabları xüsusi yer tutur. Ərəb, fars və türk dillərində olan Azərbaycan əlyazmalarının böyük əksəriyyəti müəyyən səbəblər üzündən dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarının bəzəyidir, onların yalnız müəyyən bir hissəsi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır. Xalqımızın milli-mənəvi sərvəti sayılan əlyazma kitablarının araşdırılması və nəşri sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanın görkəmli dilçi mətnşünas alimlərindən biri Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Qəhrəmanovdur. Mənalı ömrünün 35 ilini indiki Əlyazmalar İnstitutunda keçirmiş, 1972-ci ildən isə ömrünün sonunadək (1995) ona rəhbərlik etmiş C.Qəhrəmanovun bu elmi qurumun inkişafı və yüksəlişində mühüm xidmətləri olmuşdur.

C.Qəhrəmanov 1955-ci ildə Moskvada “Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfə terminləri” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra bir müddət indiki Bakı Slavyan Universitetində baş müəllim və dosent vəzifəsində çalışmış, lakin qədim Şərq əlyazmalarına olan böyük marağı üzündən 1960-cı ildə indiki Əlyazmalar İnstitutuna gələrək taleyini bu elm məbədinə bağlamışdır. Gənc tədqiqatçının əlyazma kitablarına bağlılığı və vurğunluğunun ilk ciddi elmi səmərəsi 1964-cü ildə işıq üzü görmüş XV əsr Azərbaycan tərcümə əsəri “Əsrarnamə”nin qədim bir əlyazmasının tam sözlüyü ilə birlikdə faksimile nəşri olur. C.Qəhrəmanovun anadilli əlyazma mətnləri üzərində elmi araşdırmalarının ən böyük uğuru və ciddi nailiyyəti isə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Seyid İmadəddin Nəsiminin türkcə divanının leksikasının tədqiqi və elmi-tənqidi mətninin tərtibi ilə bağlıdır. Görkəmli dilçi-mətnşünas alim 1969-cu ildə bu mövzuda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək Azərbaycan dilçilik elmində yeni bir sahənin – linqvistik mətnşünaslığın əsasını qoymuşdur. 1970-ci ildə C.Qəhrəmanovun bu sahədə apardığı elmi araşdırmasının uğurlu nəticəsi olan “Nəsimi “Divan”ının leksikası” adlı sanballı kitabı (568 səhifə) nüfuzlu “Elm” nəşriyyatında işıq üzü görür. Alimin bu dəyərli kitabı Azərbaycan dilçiliyində əlamətdar hadisə sayılır, çünki monoqrafiyanın əsasını ayrılıqda götürülmüş bir müəllifin (Azərbaycan yazarının) ana dilində qələmə aldığı möhtəşəm bir əsərin əlyazması əsasında tərtib edilmiş mükəmməl sözlüyü təşkil edir.

C.Qəhrəmanovun kitaba yazdığı sanballı ön sözdə qeyd etdiyi kimi, “Nəsiminin əsərlərində işlənən leksik vahidlərin sözlüyünü tərtib etmək üçün şairin XVI əsrdə üzü köçürülmüş əlyazma “Divan” nüsxəsi əsas götürülmüşdür”. Qeyd edək ki, Bakıda – Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan Nəsimi “Divan”ının bu əlyazma nüsxəsi müəllifin keçmiş Sovetlər İttifaqının əlyazma xəzinələrində saxlanılan mövcud əlyazma nüsxələrinin ən qədimi olmaqla yanaşı, eyni zamanda istər mükəmməlliyi, istərsə də mətnin mötəbərliyi baxımından bir sıra üstünlüklərə malikdir. Əlyazmanın peşəkar xəttat qələmindən çıxması, mətnin bütünlüklə hərəkəli olması, “Divan”da işlənmiş sözlərin, xüsusilə də türkmənşəli leksik vahidlərin düzgün oxunuşu işini asanlaşdırır ki, bu da mətnşünaslıq baxımından müsbət və üstün keyfiyyətlərdən biri kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

C.Qəhrəmanovun nəsimişünaslıq üçün böyük əhəmiyyət daşıyan, gələcək araşdırmalara yol açan “Nəsimi “Divan”ının leksikası” kitabına mənşəyindən asılı olmayaraq əsərdə işlənmiş bütün sözlər daxil edilmişdir. Müəllif Nəsimi “Divan”ındakı leksik vahidləri öncə ərəb əlifbasında, sonra isə tarnskripsiya verərək onların müasir ədəbi dilimizdə daşdığı mənalari qeyd etmişdir. Müəllif “Divan”da işlənmiş bir sıra sözlərin mənalari göstərərək onların məhz Nəsiminin bədii-fəlsəfi dilində daşdığı anlamlari qeyd etməyə üstünlük vermişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, C.Qəhrəmanovun kitabı bu yaxınlarda işiq üzü görmüş filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Xədicə Heydərovanın “Nəsiminin anadilli əsərlərinin izahlı-ensiklopedik lüğəti” (I cild, Bakı, Nurlar, 2019, 344 səh.) üçün başlıca qaynaq rolunu oynamışdır.

C.Qəhrəmanovun “Nəsimi “Divan”ının leksikası” adlı dəyərli kitabının başlıca müsbət keyfiyyətləri sırasında müəllif tərəfindən ümumtürk sözlərinə ayrıca diqqət yetirilməsi, bu qəbildən olan leksik vahidlərə aid lüğət məqalələrində həmin sözlərin qədim türk mətnləri, orta əsrlər yazılı abidələri və əski lüğət materialları ilə tutuşdurulması, müəyyən müqayisələr aparılması və bütün bu faktların qeydə alınması xüsusi yer tutur və türkologiya üçün mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Müəllifin kitabda istifadə etdiyi mötəbər qaynaqlar sırasında Mahmud Qaşğarının türk dilləri və mədəniyyətinin ensiklopediyası sayılan möhtəşəm “Divanü lüğət-it-türk” əsəri, eləcə də tanınmış türkoloq alimlərdən B.Padlovun, Y. Malovun və A.Borovkovun türkcənin əski qatlarına dair məlum əsərləri xüsusi yer tutur.

C.Qəhrəmanovun “Nəsimi “Divan”ının leksikası” kitabında qeydə alınmış türkmənşəli sözlər sırasında türk dillərinin əski qatlarını özündə əks etdirən və müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik səciyyə daşıyan sözlər xüsusilə diqqəti çəkir. Qeyd edək ki, Nəsimi “Divan”ının müəyyən bir hissəsini təşkil edən bu qəbildən olan sözlər türkcənin qədim dövrlərdə söz ehtiyatının zənginliyini, ifadə vasitələrinin rəngarəngliyini qabarıq şəkildə əks etdirir. Buna nümunə olaraq belə bir maraqlı faktı qeyd etmək yerinə düşər. Qədim türkcədə Allah anlayışını ifadə edən dörd söz müxtəlif qaynaqlarda qeydə alınmışdır: Tanrı, Çələb, Bayat, Uğan. Bu sözlərdən Bayat istisna olmaqla, digər üçünə Nəsiminin bədii-fəlsəfi dilində də rast gəlirik:

**Çələb səni necə şirin dodaqlı yaratmış
Ki, səlsəbil utanır ləblərin zülalindən...
Xuda, saxla Nəsimini sirr içrə,
Fələk fanidürür, baqi uğanım...
Özün biləni yarılğar* uğanım.**

Qeyd edək ki, yuxarıda sıra ilə sonuncu olan uğan sözü “Nəsimi “Divan”ının leksikası” kitabında qeyd olunmamışdır. Görünür, müəllifin

istifadə etdiyi Nəsimi "Divan"ının Bakı əlyazmasında uğan sözünün işləndiyi şeir yoxdur. Qədim türk sözü olan bu leksik vahid Nəsiminin "Seçilmiş əsərləri"nin II cildində (Bakı, 2004, s. 326, 329) yer alan bir şeirdə işlənsə də, ona kitabın sonunda verilmiş lüğətdə rast gəlmirik. Qeyd edək ki, uğan sözü run əlifbası ilə yazılmış qədim türk mətnlərində u şəklində (bacaran, edən anlamında), Mahmud Qaşğaridə isə uğan Tanrı (qüdrətli Allah) birləşməsinin tərkibində işlənmişdir.

Kitabda qeydə alınmış assı (fayda, qazanc), əğşi (turş), ögüş (çox, xeyli), uşmək (yığılmaq, toplaşmaq), əsrük (sərxoş, kefli), ısırtmaq (daddırmaq, içirtmək) və s. kimi sözlər diqqətçəkici əski türkmənşəli leksik vahidlər sırasındadır.

C.Qəhrəmanov kitaba yazdığı ön söz səciyyəli "Nəsimi leksikasının bəzi xüsusiyyətləri" adlı sanballı məqaləsində böyük şairin canlı ümumxalq danışığı dili ilə Azərbaycan-türk ədəbi dilinin vahid bir ədəbi normada birləşdirilməsində mühüm xidmətini vurğulayaraq mütəfəkkir sənətkarın əsərlərində işlətdiyi bir sıra məsəl, atalar sözləri və xalq deyimlərini diqqətə çatdırır:

***Doğru söz doğrulara acı dəgül...
Xanda kim bir gül bitər, bülbül qırağından gəlür...
Çün hər nə kim, əkərsən, anı biçərsən axir...
Sınuğa lazım dəgüldür bunca atmaq taşlər...
Sadıq oldur könlünü dili ilə düz eyləyə,
Əgri dildən nəsnə gəlməz, durmuşam inkarinə...
Şöylə yanər cigərimdə, ey sənəm, eşqin odi
Kim, yanadur şöləsindən həm quru, həm yaşlər.***

C.Qəhrəmanov böyük söz ustası Nəsiminin bədii-fəlsəfi dilində qabarıq şəkildə özünü göstərən daha bir incə məqamı diqqətə çatdırır. Bu, Nəsimi şeirlərində eyni beyt və ya misra daxilində bir sıra ərəb və fars sözləri ilə yanaşı, onların türkcə qarşılıqlarının da paralel olaraq işlənməsidir. Müəllifin fikrincə, Nəsimi bu qəbildən olan sözləri bilərəkdən qoşa işlətməmiş, bunula da doğma dilinin zənginliyini və poetik imkanlarının rəngarəngliyini sübuta yetirmişdir. Bu cür söz qoşalığına nümunə olaraq müəllif aşağıdakı leksik vahidləridiqqətə çatdırır: dil – lisan, göz – eyn, ağ – bəyaz, qara – səvad, buyruq – hökm, al – məkr, tikən//dikən (tikan) – xar, gizli – pünhan, totağ – ləb, qan – xun, od – atəş, saç – zülf, sayru – bimar və s.

Bu cür qoşa sözlərin işləndiyi bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

***Hesabın saəti gəldi, nə sayırsan, nə sayırsan,
Şümarın sağışın bil kim, hesabın bişümar oldı...
Gərçi süzülmiş gözi eylədi sayru bizi,
Qanı anun rəhməti aşiqi-bimarinə...
Düşürmüş ayə saçın zillini vü kölgəsini,
Düşürmək ancılayın sayə şol hümayə düşər.
Sən bu Nəsiminin dilin anla, sözün bil,
Kim var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.***

Nəsimi birinci nümunədə eynimənalı hesab, şümar və sağış (say) sözlərini eyni misra daxilində uğurla işlətməmişdir. Bu sinonim sözlərdən birincisi ərəbmənşəli, ikincisi farsmənşəlidir, üçüncüsü isə şairin doğma dilinə aiddir. İkinci beytdə şair müasir ədəbi dilimizdəki farsmənşəli xəstə sözünün əski türkcədəki qarşılığı olan sayru sözü ilə yanaşı, onun fars dilindəki qarşılığı olan bimarleksik vahidini də işlətməmişdir. Üçüncü nümunədə isə Nəsiminin kölgə sözünü onun ərəbcədəki sinonimi olan zill və farscadakı sayə sözlərini eyni beyt daxilində işlətməsi diqqəti çəkir. Və nəhayət, Nəsimi

sonuncu məşhur beytində türkmənşəli dil sözünü onun ərəb dilindəki qarşılığı olan lisan leksik vahidi ilə qoşa işlətməmişdir.

C.Qəhrəmanov sözügedən yazısında Nəsiminin ərəbcə bir söz birləşməsinin onun türkcə qarşılığı ilə qoşa işlətməsini də diqqətə çatdırır. Bu, aşağıdakı beytdə işlənmiş “mətiqüt-teyr” söz birləşməsidir:

Xətt ü xalın mətiqüt-teyridür əhl-i vəhdətün,

Quş dilin sən tərcüman etmək dilərsən, etməgil.

Qeyd edək ki, ərəbmənşəli “mətiqüt-teyr” birləşməsi klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış bir ifadədir və məşhur sufi şairi Fəridəddin Əttarın bu adda bir əsəri də vardır. Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai isə F.Əttarın bu əsərinin təsiri ilə çağatayca yazdığı əsərinə eynimənalı “Lisanüt-teyr” adını vermişdir.

Onu da əlavə edək ki, Nəsimi aşağıdakı beytlərdə də “quş dili” ifadəsini ayrıca olaraq işlətməmişdir:

Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,

Bu, quş dilidir, muni Süleyman bilir ancaq...

Heç kimcə Nəsimi sirrini faş edə bilməz,

Bu quş dilidir, bunu Süleyman dəxi bilməz.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, XIV əsr Azərbaycan-türk ədəbi-bədii dilinin poetik imkanlarının zənginliyini, ifadə vasitələrinin çoxçeşidliyini, şirinliyi və cazibəsini, axıcılığı və ahəngdarlığını, lirizmi və coşqunluğunu əruz vəznli poeziyada ən yüksək və dolğun səviyyədə ortaya qoyan İmadəddin Nəsimi olmuşdur. Məhz buna görə də Nəsiminin sonrakı dövr Azərbaycan, bütövlükdə götürdükdə türk dünyası ədəbiyyatına güclü təsiri olmuş, beləliklə də, möhtəşəm və uzunömürlü Nəsimi ədəbi məktəbi yaranmışdır.

Görkəmli dilçi-mətnşünas alim professor Cahangir Qəhrəmanovun “Nəsimi “Divan”ının leksikası” kitabının zəngin materialları böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nəsiminin əbədiyaşar poeziyasının bütün bu müsbət keyfiyyətlərini əyani şəkildə əks etdirən dəyərli bir qaynaq kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, 1978-ci ildə Moskvada elmi ezamiyyətdə olarkən məşhur türkoloq alim professor Əmir Nəcibin evində alimin masaüstü kitabları sırasında Cahangir müəllimin “Nəsimi “Divan”ının leksikası” kitabını da görmüşəm. 2005-ci ildə isə Təbrizdə İran İslam Respublikasının məşhur ədəbiyyatşünas alimi, “Süxənvərani-Azərbaycan” (Azərbaycan söz ustaları) kitabının müəllifi Əziz Dövlətabadi ilə söhbət zamanı o, professor Cahangir Qəhrəmanovun adını böyük ehtiramla çəkdi. Bütün bunlar sübut edir ki, professor Cahangir Qəhrəmanov Azərbaycanın hüdudlarından kənar da dəyərli bir türkoloq alim kimi tanınır.

Son olaraq onu da qeyd edim ki, 2019-cu ildə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin ölkəmizdə keçirilən möhtəşəm 650 illik yubileyi münasibətilə C.Qəhrəmanovun “Nəsimi “Divan”ının leksikası” kitabını tanınmış dilçi-mətnşünas alimin istedadlı yetirməsi və davamçısı olan filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov redaktə edərək latın əlifbası ilə ikinci dəfə nəşrə hazırlamışdır. C.Qəhrəmanovun zəngin elmi irsinin zirvələrindən olan bu kitabın ikinci nəşri ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 11 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanda elan olunmuş Nəsimi ilinə dəyərli bir töhfədir.